माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलाप

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नात्तकोत्तर तह, द्धितीय वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि शोध-प्रतिवेदन

प्रस्तुतकर्ता :

चुडामणि फँयल

परीक्षा सिम्बोल नं. : २८००२०/०६६

त्रि.वि.दर्ता नं. : ७-१-१४-३७७-९८

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन केन्द्रीय विभाग

विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुर

२०६९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

कीर्तिपुर

सिफारिश पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्र चुडामणि फँयलले शोधपत्र **'माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलाप'** शीर्षकमा शोध-प्रतिवेदन मेरो निर्देशनमा लेखन कार्य पूरा गर्नु भएकोले आवश्यक मूल्याङ्कनको सिफारिश गर्दछु ।

....

उप-प्राध्यापक विश्ववाला थापा

शोध-निर्देशक

मिति : २०६९/०४/१२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

कीर्तिपुर

<u>स्वीकृती पत्र</u>

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्र चुडामणि फँयलले **'माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण क्रियाकलाप'** शोध-शीर्षकमा शोध प्रतिवेदन तयार गरी आवश्यक मूल्याङ्कन गर्न स्वीकृतीको लागि सिफारिस साथ यस समितिमा पेश गर्नु भएकोमा यस समितिबाट मूल्याङ्कन गरी स्वीकृती गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति	**हस्ताक्षर**
१. प्रा. स्वयम् प्रकाश ज.ब.रा.	....
(विभागीय प्रमुख)	
२. उप-प्रा. विश्वबाला थापा	....
(शोध निर्देशक)	
३. प्रा.डा. प्रेमनारायण अर्याल	....
(बाह्य परीक्षक)	

मिति : २०६९/०४/२४

समर्पण

मावन जिवन प्राप्तीका लागि जन्म

र

कर्म प्राप्तिका लागि

शिक्षाको उज्यालो ज्योतीमा लम्कन

अभिप्रेरित गर्ने मेरा

श्रद्धेय पिता श्री खेमराज फूँयाल तथा माता श्री शान्ता फूँयालमा

कृतज्ञताज्ञापन

कुनै पनि काम सम्पन्न गर्नका लागि अवसर र सहयोगको उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । सर्वप्रथम मलाई **"माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरुमा शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था"** शीर्षकमा शोधपत्र लेखनमा आफ्नो अति व्यवस्तताका बाबजुद पनि विषय छनौट देखि आवश्यक सर-सल्लाह, मार्गनिर्देशन र सुझाव दिनु हुने त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, विश्वविद्यालय क्याम्पस, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग कीर्तिपुरका मेरो शोध निर्देशक उप-प्रा. विश्वबाला थापाज्यूलाई भित्री हृदयदेखि नै आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । यसैगरी शोध विषयको छनौट एवम् अध्ययनकार्यको लागि आवश्यक प्रबन्ध, सल्लाह, सुझाव र मार्गनिर्देशन गर्नु हुने तत्कालिन विभागीय प्रमुख प्रा.डा. तीर्थराज पराजुलीज्यूप्रति पनि आभारी छु ।

शोधपत्र लेखन कार्यमा आवश्यक सल्लाह, मार्गनिर्देशन एवम् शोध प्रस्तावना स्वीकृती प्रदान गर्नु हुने विभागीय प्रमुख प्रा. स्वयम् प्रकाश ज.ब.रा.ज्यूप्रति पनि आफ्नो कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । त्यसैगरी शोध पत्र पूरा गर्ने अवस्थासम्म आउन असिम सहयोग पुऱ्याउनु हुने गुरुहरु उप-प्रा. किरणराम रञ्जितकार, उप-प्रा. यशोधरा पन्त, उप-प्रा. शिवराज बडुप्रति पनि आफ्नो हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस अनुसन्धानको क्रममा आवश्यक तथ्याङ्कहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुने मेरा विद्यालयीय गुरुहरु तथा श्री जानकी मा.वि. लालबन्दीका प्रधानाध्यापक श्री ऋषिराम तिमल्सिना तथा सम्पूण शिक्षक/शिक्षिकाज्यूहरु लगायत कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत् भाईवहिनीहरु, श्री जनज्योती उ.मा.वि.का प्रधानाध्यापक श्री उमेशलाल कर्णज्यू तथा सम्पूर्ण शिक्षक/शिक्षिकाज्यूहरु लगायत कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत् भाईवहिनीहरुलाई पनि भित्री हृदयदेखिनै धन्यवाद प्रकट गर्न चाहन्छु ।

शोध पत्र तयार गरी यसलाई अन्तिम रुप प्रदान गर्न हरदम घच्घच्याई मेरो निरन्तर लेखन कार्यमा सहयोग गर्ने मेरी प्यारी जिवनसाथी श्री सन्जु बराल, मलाई अध्ययनमा हरदम सहयोग गर्ने मेरा भाईद्धय श्री तोयानाथ फूँयाल तथा श्री निश्चल फूँयाल, मेरो पढाई प्रति रुची राख्नु हुने मेरा दिदीबहिनीहरु, भिनाजु तथा ज्वाइँ लगायत मेरा समस्त आफन्तजनहरुलाई पनि धन्यवाद टक्र्याउँदै यस सम्बन्धी कसैले लाभ लिन सक्नु भएमा मेरो प्रयास अझ सफल भएको ठान्नेछु ।

चूडामणि फँयल

लालबन्दी-१, सर्लाही

शोधसार

नेपालमा विभिन्न समयमा निर्माण गरिएका विभिन्न आयोगहरुले दिएको सूझावको आधारमा विशेष गरी नेपालको शिक्षा प्रतिवेदन २०४९ र उच्च स्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ ले तोके अनुसार माध्यमिक तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान, सामाजिक अध्ययन, स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षालाई माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरुको रुपमा समावेश गरी लागू गर्दै आइरहको छ । माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरुमा शिक्षण क्रियाकलापका उद्देश्य अन्तर्गत माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी पहिचान गर्नु, शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउनु र शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण पत्ता लगाउनु रहेको थियो । यो अध्ययन सर्लाही जिल्ला, लालबन्दी गा.वि.स.मा सञ्चालित दुई वटा सरकारी विद्यालय/सामुदायिक विद्यालयलाई उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिद्धारा सोही विद्यालयमा अध्ययनरत् कक्षा ९ र १०का विद्यार्थीहरु मध्ये २० जनालाई गोलाप्रथाद्धारा, अध्यापनरत १२ जना शिक्षकहरुलाई उद्देश्यात्मक नमुना छनौट विधिद्धारा र २ जना प्रधानाध्यापकहरुलाई पनि उद्देश्यात्मक नमुना छनौट विधिद्धारा अन्तरवार्ता र विद्यार्थीहरुलाई लक्षित समूह छलफल निर्देशिका तथा शिक्षण क्रियाकलाप अवलोकनबाट सूचना तथा तथ्याङ्कनहरु सङ्कलन गरिएको थियो ।

अध्ययनको प्राप्तीमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन सबै विद्यालयहरुमा सामान्य किसिमको रहेको पाइएको थियो भने अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुमा पुरुष शिक्षकको बाहुल्यता धेरै रहेको र महिला शिक्षकहरुको सङ्ख्या २ मात्र रहेको, सम्पूर्ण शिक्षक/शिक्षिकाहरु हिन्दु धर्मालम्बी भएको, सबै शिक्षकहरुले आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता उत्तीर्ण गरेका, तालिम प्राप्त, विषय विशिष्टिकरण र अध्यापन गर्ने विषयमा समानता रहेको पाइयो । शिक्षण क्रियाकलापमा एक जना शिक्षकले मानसिकरुपमा पाठयोजना तयार गर्ने, एक जना शिक्षकले लिखित रुपमा पाठयोजना तयार गरी शिक्षण गर्ने र अन्य शिक्षकहरुले दैनिक पाठयोजना निर्माण नगरी शिक्षण गर्ने, पूर्व पाठको स्मरण गराएर र नगराईकन नै शिक्षण गर्ने, बढी मात्रामा व्याख्यान विधिको प्रयोग गरी शिक्षणको क्रममा पाठ्यपुस्तकलाई मात्र शैक्षणिक सामग्रीको रुपमा लिने, लिखित तथा मौखिक रुपमा विद्यार्थीहरुको मूल्याङ्कन गरी आवश्यकतानुसार पृष्ठपोषण दिने, इच्छानुसार गृहकार्य दिने र जाँच गर्ने, कक्षाकार्यको अन्त्यमा पाठको साराशं बताई कक्षा अन्त्य गर्ने गरेको पाइयो ।

यसको सुधार गर्नका लागि अर्थात् सुधारात्मक शिक्षण गर्नका लागि प्रत्येक अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले अनिवार्य रुपमा लिखित रुपमा नै दैनिक पाठ योजना बनाइ शिक्षण गर्नु पर्ने, विषयवस्तु अनुसारका शैक्षणिक सामग्रीहरुको प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्ने, उपयुक्त प्रश्नोत्तर, समस्या-समाधान, खोज, अन्वेषण, प्रयोगशाला विधिको प्रयोगद्धारा शिक्षण गरी निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनगरी

तत्कालै पृष्ठपोषण दिनु पर्ने, जसका लागि प्रत्येक कक्षामा बढीमा ३० जना विद्यार्थीहरुको सेक्सन बनाई शिक्षण गर्नु पर्ने र विद्यालयमा कम्प्युटर, इन्टरनेट लगायतका अत्याधुनिक शिक्षण सामग्रीहरुको व्यवस्थामा सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनु पर्ने अधिकांश शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण रहेको पाइयो ।

सुधारात्मक शिक्षणको लागि प्रत्येक कक्षामा २० देखि ३० जना सम्म मात्र विद्यार्थीहरु राखेर विषयवस्तु अनुसार लिखित पाठयोजना निर्माण गरी विद्यार्थीहरुको मनोविज्ञान बुझेर आवश्यक शैक्षिक सामग्रीहरुको प्रयोगद्धारा विषयवस्तु अनुसार कै शिक्षण विधिको प्रयोग गरेर निरन्तर मूल्याङ्कनलाई आत्मसाथ गर्दै मूल्याङ्कन कै क्रममा देखिएको समस्या निराकरणका लागि तत्कालै पृष्ठपोषण दिनु पर्ने, शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूण सामग्रीहरु सम्भव भए सम्म शिक्षकले विद्यार्थीहरुको सक्रियतामा आफैँले निर्माण गर्नु पर्ने र विद्यालय प्रशासनले पनि यथासक्य सामग्री उपलब्धतामा जोड दिनु पर्ने, त्यसैगरी सुधारात्मक शिक्षणकै लागि शिक्षकहरुको समय-समयमा गोष्ठी, सेमिनार गरी तालिम गराउँदै उनीहरुको बृद्धि विकासमा पनि जोड दिनु पर्ने र प्रधानाध्यापकले अनिवार्य रुपमा तालिममा सिकेको कुरा कक्षाकोठामा प्रयोग गरे वा नगरेको र शिक्षणको अवस्था सम्बन्धमा निरीक्षण गर्नु पर्ने सुझावहरु प्रस्तुत गरिएका छन् ।

चुडामणि फँयल

विषय-सूची

सिफारिस पत्र i

स्वीकृती पत्र ii

समर्पण iii

कृतज्ञताज्ञापन iv

शोधसार v

विषयसूची vii

तालिका सूची xi

संक्षिप्तिकरण शब्दसूची xii

अध्याय-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी १

१.२ समस्याको कथन ४

१.३ अनुसन्धानात्मक प्रश्न ५

१.४ अध्ययनको उद्देश्य ६

१.५ अध्ययनको औचित्य ६

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन ८

अध्याय-दुई

पूर्व साहित्यको समीक्षा

२.१ सैद्धान्तिक अध्ययन ९

२.१.२ शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धी अध्ययन १२

२.१.३ दर्शन सम्बन्धी अध्ययन १३

२.१.४ अनिवार्य विषयहरु सम्बन्धी अध्ययन १५
२.३ अवधारणात्मक ढाँचा १९

अध्याय-तीन

अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा २१
३.२ जनसङ्ख्या र नमुना छनौट २२
३.२.१ क्षेत्र छनौट २२
३.२.२ विद्यालय छनौट २३
३.२.३ प्रधानाध्यापक छनौट २३
३.२.४ शिक्षक छनौट २३
३.२.५ विद्यार्थी छनौट २३
३.३ साधनको निर्माण २४
३.३.१ अन्तरवार्ता निर्देशिका २४
३.३.२ लक्षित समूह छलफल २४
३.३.३ कक्षा अवलोकन फारम २४
३.३.४ दस्तावेज अध्ययन २५
३.४ साधनको बैद्यता निर्धारण २५
३.५ सूचना सङ्कलन प्रक्रिया २५
३.६ विश्लेषण प्रक्रिया २५
३.७ नैतिकताको मापदण्डहरु २६

अध्याय-चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

४.१ शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी २७

४.१.१	अनिवार्य नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी	२७
४.१.२	अनिवार्य अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी	२९
४.१.३	अनिवार्य गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी	३०
४.१.४	अनिवार्य विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी	३२
४.१.५	अनिवार्य सामाजिक अध्यय विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी	३४
४.१.६	स्वास्थय, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकको पृष्ठभूमी	३६
४.२ शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था		३८
४.२.१	कक्षाकोठा व्यवस्थापन	३८
४.२.२	शिक्षण क्रियाकलापप्रति प्रधानाध्यापकहरुको प्रतिक्रिया	४०
४.२.३	नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था	४२
४.२.४	अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलाको अवस्था	४३
४.२.५	गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था	४५
४.२.६	विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था	४७
४.२.७	सामाजिक विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था	४९
४.२.८	स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था	५१
४.३ शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण		५३
४.३.१	नेपाली विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण	५३
४.३.२	अङ्ग्रेजी विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण	५५
४.३.३	गणित विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण	५६
४.३.४	विज्ञान विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण	५७
४.३.५	सामाजिक विषयको शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरुको	

दृष्टिकोण ५८

४.३.६ स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयको शिक्षण क्रियाकलाप -प्रति शिक्षक र विद्यार्थीहरुको दृष्टिकोण ५९

अध्ययन-पाँच

प्राप्ति, निश्कर्ष र सुझावहरु

५.१ प्राप्ति ६१

५.२ निश्कर्ष ६४

५.३ सुझावहरु ६६

सन्दर्भ सूची ६८

अनुसूचीहरु ७१

विद्यालयका चिठीहरु

तालिका सूची

तालिका नं. ४.१ नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी २८

तालिका नं. ४.२ अङ्ग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी २९

तालिका नं. ४.३ गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी ३१

तालिका नं. ४.४ विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी ३३

तालिका नं. ४.५ सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी ३५

तालिका नं. ४.६ स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी ३७

तालिका नं. ४.७ कक्षाकोठा व्यवस्थापन ३९

तालिका नं. ४.८ नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था ४२

तालिका नं. ४.९ अङग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था ४४

तालिका नं. ४.१० गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था ४६

तालिका नं. ४.११ विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था ४८

तालिका नं. ४.१२ सामजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था ५०

तालिका नं. ४.१३ स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था ५२

संक्षिप्त शब्दावलि

उ.मा.वि.	- उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्
उ.रा.शि.आ.	- उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग
गा.वि.स.	- गाउँ विकास समिति
नि.मा.	- निम्न माध्यमिक
नि.मा.वि.	- निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.	- प्रधानाध्यापक
प्रा.	- प्राथमिक
प्रा.वि.	- प्राथमिक विद्यालय
मा.	- माध्यमिक
मा.वि.	- माध्यमिक विद्यालय
रा.शि.आ.	- राष्ट्रिय शिक्षा आयोग
रा.शि.आ.यो.	- राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग
CDC	– Curriculumn Development Centre
CERID	- Research Centre for Education Innovation and Development
TU	- Tribhuvan University